

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫН ИЗЕРТЛЕҮДІҢ ӘХМИЙЕТИ

ЮСУПОВА БИЙБИСӘНЕМ ТУРДЫБАЕВНА

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты Қарақалпақ тили кафедрасының доценти, филология илимлериниң докторы (DSc)

Аннотация. Мақалада қарақалпақ тил билиминде паремиология тараўын қәлиплестириўдиң әҳмийети тийкарлап бериледи. Қарақалпақ тилиниң паремиологиялық қорын ҳәр тәрәплеме изертлеў арқалы халық данышпанлығының қысқа, аз сөзли, терең мәнили бирликлериниң – паремиологизмлердиң фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық, тарийхий-этимологиялық, стильлик ҳәм т.б. өзгешеликлерин ашып бериўдеги тийкаргы ўазыйпалар көрсетиледи. Сондай-ақ, паремиологиялық бирликлерди изертлеўдиң бир неше бағдарлары көрсетиледи.

Гилт сөзлер: паремиологиялық бирлик, парема, паремиологизм, паремиология, паремиологиялық қор, паремиография.

Аннотация. Мақолада қарақалпақ тилиунослигида паремиология соҳасини шақлантиришининг аҳамияти асослаб берилади. Қарақалпақ тили паремиологик фондини ҳәр томонлама тадқиқ қилиш орқали халқ донишмандлигининг қысқа, кам сўзли, теран маъноли бирликлари – паремиологизмларнинг фонетик, лексик-семантик, грамматик, тарихий-этимологик, услубий ва бошқа хусусиятларини очиб беришда асосий вазифалар кўрсатилади. Шунингдек, паремиологик бирликларни тадқиқ қилишининг бир қанча йўналишлари кўрсатилади.

Калит сўзлар: паремиологик бирлик, парема, паремиологизм, паремиология, паремиологик фонд, паремиография.

Аннотация. В статье обосновывается важность формирования области паремиологии в каракалпакском языкознании. Путем комплексного исследования паремиологического фонда каракалпакского языка показаны основные задачи в выявлении фонетических, лексико-семантических, грамматических, историко-этимологических, стилистических и других особенностей кратких, малословных, глубоко содержательных единиц народной мудрости – паремиологизмы. Также обозначено несколько направлений исследования паремиологических единиц.

Ключевые слова: паремиологическая единица, парема, паремиологизм, паремиология, паремиологический фонд, паремиография.

Annotation: The article substantiates the importance of forming the field of paremiology in Karakalpak linguistics. Through a comprehensive study of the paremiological fund of the Karakalpak language, the main tasks in identifying phonetic, lexical-semantic, grammatical, historical-etymological, stylistic and other features of short, laconic, deeply meaningful units of folk wisdom - paremiologisms are shown. Several directions for the study of paremiological units are also indicated.

Key words: paremiological unit, parem, paremiologism, paremiology, paremiological fund, paremiography.

Қарақалпақ тили түркий тиллер системасында өзиниң бай сөзлик қоры менен белгили орын ийелейди. Басқа да түркий тиллер менен бир қатарда, өзиниң узақ өтмиштен берли жойтпай сақлап қиятырған бай лексикалық бирликлери қарақалпақ тилиниң түрли лексикалық қатламларында ушырасады. Олар ата-бабалардан мийрас болып қалған тиллик қәдириятлар сыпатында әўладтан-әўладқа, атадан-балаға өтип, бүгинги күнге шекем жетип келген. Бундай сөзлер айырым туўысқан түркий тиллерге ортақ ямаса жеке қарақалпақ тилине тән болып келеди. Олардың үлкен бир қатламын қарақалпақ халық нақыл-мақаллары өзиниң тиллик қурылысында сақлап келеди.

Қарақалпақ тил билиминде хәм әдебияттануў илиминде нақыл-мақаллар тилин изертлеўге арналған жұмысларға гейпара мийнетлерде шолыў берилген [14, С.113; 1, Б.22-31]. Айырым мийнетлерде нақыл-мақаллар фразеологизмлер қурамында қаралса [5, Б.144-147], гейпара илимпазлар нақыл-мақаллар менен фразеологизмлерди бөлек алып қарайды хәм олардың өзгешеликлерин ашып көрсетеди [9, Б.18-26]. Бир неше жұмысларда [2, Б.262-266; 3; 14] нақыл-мақаллардың келип шығыў, пайда болыў дереклери ҳаққында этимологиялық мағлыўматлар ушырасады. Сондай-ақ, қарақалпақ тил илиминде паремиографиялық жұмыслар да алып барылды, бир тиллик, еки тиллик, үш тиллик хәм төрт тиллик нақыл-мақаллар сөзликлери дүзиліп, баспадан шықты [4, 7, 8, 10, 11].

Бул жұмыслардың бәри де қарақалпақ тил билиминде паремиология хәм паремиография тараўының пайда болыў хәм қәлиплесиў басқышында екенлигин көрсетеди. Сонлықтан, бүгинги күни қарақалпақ тил билиминде паремиологияны оның тийкарғы изертлеў объекти, предмети, паремиологиялық бирликлер, олардың лингвистикалық статусы, паремиологизм хәм оның басқа бирликлерден тийкарғы өзгешеликлерин, өзине тән белгилерин анықлаў хәм тил билими қурамында жеке пән сыпатында толық қәлиплестириў зәрүр. Және де бул пәнди ЖОО қарақалпақ тили хәм әдебияты тәлим бағдар хәм қәнигеликлеринде оқытыў мақсетке муўапық келеди.

Паремиология – тил билимининң тараўы. Грекше *paroimia* (нақыл-мақал, хикмет) хәм *logos* (илим) деген сөзлерден алынған, хәр қандай тилдиң паремиологиялық системасын изертлейди. Тил билиминде паремиология термини еки мәниде түсиниледи: 1. Паремаларды – нақыл-мақалларды изертлейтуғын пән, тараў, яғный тил билимининң хәр қандай халық нақыл-мақаллары тилин изертлейтуғын тараўы; 2. Белгили бир тилге тән паремиологиялық бирликлердиң, нақыл-мақаллардың жыйынтығы. Парема, паремия хәм паремиология түсиниклерин анықлаўда, изертлеўде хәр қыйлы тиллерде түрли илимий көз-қараслар бағдарлар, усыллар бар. Айырым изертлеўшилер паремиологияны фразеологияның курамында қараса, гейпара илимпазлар тил билимининң ямаса филологияның жеке тараўы сыпатында көрсетеди. Сондай-ақ, паремалар ямаса паремиялар дегенде гейпара тилши илимпазлар тек-нақыл-мақалларды түсинсе, айырымлары фольклордың барлық киши жанрларын, соның ишинде, идиома, афоризм, жумбақлар, ырымлар хәм т.б. көрсетеди.

Қарақалпақ тилиниң паремиологиясын изертлеўде қарақалпақ тил билими алдында турған әхмийетли мәселелер, ўазыйпалар бар. Олар: паремиологизмлерге фонетикалық жақтан сыпатлама бериў; қарақалпақ тилиниң паремиологиялық қорын түрли лексикалық қатламлар тийкарында анықлаў; хәр бир лексикалық қатламларды өз алдына таллаў жасаў; олардың тематикалық топарларын қәлиплестириў; нақыл-мақаллар тилиниң толық лексикалық сыпатламасын жаратыў; нақыл-мақаллар тилиндеги семантикалық кубылысларды, өзгешеликлерди анықлаў; паремалар тилинде қолланылыў өриси шекленген лексиканың тийкарғы өзгешеликлерин анықлаў; паремалар курамындағы сөзлерди тарийхый-этимологиялық жақтан анализлеў; паремиологиялық қордың сөз жасалыў системасын изертлеў; нақыл-мақаллар тилиниң көркемлик-стильлик өзгешеликлерин талқылаў; паремиологиялық бирликлерди сөз шақапларына байланыслы таллаў; паремалардың синтаксислик қурылысын үйрениў; паремиологиялық қорды тил илиминде соңғы дәўирлерде пайда болып, раўажланып атырған жаңа бағдарлар – когнитивлик тил билими, лингвокультурология, социоллингвистика, этнолингвистика, прагмалингвистика хәм т.б. бағдарларда анализлеў.

Тилдиң паремиологиялық қоры, бул – халықтың бийбақа миллий байлығы, ол оның пүткил өмир тәрзин – үрп-әдет, дәстүрин, тарийхын

сәулелендиреди, бул, өз нәубетінде, реаль жәмийетлик шынлықты көрсетеди. Ақыл-ой да, тарих та, социаллық дүзим де, үрп-әдет, дәстүр де, халық жазба дәретиүшилигиниң дүньятанымы да халықтың нақыл-мақалларындай терең айтылған емес [Шолохов, 1984: 4], [6,38].

Қарақалпақ тилиниң паремиологиялық қоры өзиниң қурамындағы лексикалық бірліклериниң реңберенлиги, көп түрлилиги, жүдә ерте заманлардың сәүлеси екенлиги менен айрықша дыққатты тартады. Онда қарақалпақ халқының жүдә ески дәуірлерден қиятырған үрп-әдет, дәстүрлери, олар кийген кийим-кеншек атамалары, олар пайдаланған үй буйым атамалары, таярлаған түрли ас, тағам атамалары, шуғылланған түрли кәсип атамалары, олар байланысly болған географиялық орталық хәм онда жасаған өсимлик, қус хәм хайўанатлар дүньясы хәм т.б. және оларға байланысly түрли лексикалық бірліклер, атамалар жәмленген.

Мәселен, хайўан хәм қус атамаларына байланысly бир неше сөздерде **лан** бірлигиниң қолланылыўы олардың қурылысын анықлаўға айрықша қызығыўшылық пайда етеди. Бунда усы бірликтиң зоонимлерде пайда болыў себеpleri айрықша изертлеўди талап етеди: **Арлан, қаплан, жылан, қулан, булан, тарлан, сыртлан, арыслан, бағлан**. Олардан қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинде, сондай-ақ, терме-толғаўлар хәм жаңылтпашларда төмендегидей сөзлер қолланылады:

арлан: Жағалтайда **арланның** жүреги бар. **Арланды** аяғы асырар (Ққ х.н.-м.);

жылан: **Жылан** шаққан адам жиптен де қорқар (Ққ х.н.-м.);

қулан: Асқар таўдың басына, Секирип **қулан** да шығар, Жер баўырлаған **жылан** да шығар. Жылқы – **қуланнан**, Ақша – тыйыннан өсер (Ққ х.н.-м.);

булан: Қуланға ерген кесекке аўнар, **Буланға** ерген шешекке аўнар (Ққ х.н.-м.);

тарлан: 1. Таўда **тарлан** ақырар, Даўысынан таў-тас қалтырар (Ққ х.н.-м.); 2. Жерлеп ушқан **тарлан** қус, Жез қанаттан қайырылса, Жетип бир қоян алалмас (Ққ х.терме.); 3. Аттан аттың неси кем, Өзи **тарлан** көк болса, Ерден ердиң неси кем, Ыәдесине берк болса (Ққ х.н.-м.).

сыртлан: Мал асырасаң, қой асыра, Қолың кетпес шарадан, Ийт асырасаң **сыртланнан**, Қойды бермес қорадан (Ққ х.н.-м.);

қаплан: Жарастың ийти **Қаплан**, Қабаўық ийт, оннан сақлан (Жаңылтпаш);

арыслан: **Арысланға** темир шынжыр ар емес (Ққ х.н.-м.);

бағлан: **бул жерде: аўыспалы мәниде:** Бағлы жердің ырысы көп, **Бағлан** ердің туғысы көп (Ққ х.н.-м.); Бәлиў, бәлиў – **бағланым**, Бөрилер басы – **арланым**, Бәлентте өскен **тарланым**, Бәлли, бәлли, палўаным! (Ер балаға арналған сүймишлер);

«Бағлан қозы (А.) – семиз, ерте қозыларды «бағлан қозы» деп атайды» [13, Б.58].

Қарақалпақ тилинде «Қуланға ерген кесекке аўнар, **Буланға** ерген шешекке аўнар» деген мақалдың «Ешекке ерген күлге аўнар, Еликке ерген гүлге аўнар» варианты да бар. Бул мақалдағы булан – хайўан атамасы нақыл-мақаллар тилинің жүдә ерте дәўирлерден берли көплеген сөзлерди сақлап киятырған халықлық тил ғәзийнеси, сақлаўшысы екенлигин дәлийллейди.

Басқа да түркий тиллерде, соның ишинде, қазақ тилинде бул мақалдың «Буланға ерген шешекке аўнар, Доңызға ерген балшыққа аўнар», «Буланға ерген шөпке аўнар, Доңызға ерген б.қа аўнар» [17], Ешекке ерген күлге аўнар» [18] эквивалентлери бар.

С.Ксаверов: «Булан – түркий фольклорда кесе түриндеги бир шақысы бар хайўан, оған қарама-қарсы жыныстағы буланды суўғарыў ушын суў жыйнайды» деп көрсетеди хәм Махмуд Қашғарийдің «Девону луғат-ит түрк» мийнетинде: «Булан – Қыпшақлар жериндеги аў предмети есапланған (аўланатуғын – Ю.Б.) ири хайўанның аты. Оның кесе тәризли бир мүйизи бар, ойылған хәм аспанға көтерилген – қар хәм суўды жыйнайды. Урғашы булан өзиниң шақысынан еркек булан суў ишиў ушын ийиледи, ал еркек булан өзиниң шақысынан урғашы булан суў ишиў ушын ийиледи» түринде, ал, Э.Севортянның мийнетинде «Бул таңқаларлық жәниўар XI әсирдеги «Дивану луғат ат-түрк» түркий диалектлериниң сөзлигинде ғана ушырасады. Оның қандай хайўанды билдиретуғынын анықлаў қыйын, бирақ түркий тиллеринде бул сөз булан, кийик, онагра ямаса жабайы жылқы мәнисин билдириўи мүмкин. Сөздің келип шығыўы жөнинде әйемги қытай тилиндеги b`au (суўынның түри) хәм lip (бир шақлы, цилинь сыяқлы) сөзине байланыслы болжаў бар (950: с.360)» деп берилгенин айтады[19].

Ал, қазақ илимпазы Р. Сыздықова: «Булан – ертерек дәўирлерде Қазақстан аймағында болған буғы теклес ири аңның аты. Бул да Абайдан бурын өткен шайырлар менен аўыз әдебиятында (дерлик, оларда да гөнерген

сөз ретінде) жийи қолланылған. Буландай ерди кескен күн (Махамбет, 1962. 13). Қара буланның териси, Етик қылар күн қайда (107). Дулатта: Бозда жүрген буландай, Үйде турмас ойқаслап (69). Буланға ерген шешекке аўнар, Доңызға ерген балшыққа аўнар (Мақал). Булан, сирә, ертеде Қазақстан аймағында болып, соңғы әсирлерде жойылып кеткенге уқсайды. Л.Будагова алтай тилиндеги булан сөзин *лось* деп көрсетипти (Будагов, I, 289). Проф. С.Асфандияров жәриялаған материалларда булан туўралы Темир Ланның тарийхшысы Шарафеддин Язды «Зафарнамә» деген китабында былайынша жазып қалдырғаны берилген: «Басқа хайўанлардың ишинен олар далада бөкеннің (антилопа – Ю.Б.) усы ўақытқа дейин көрмеген, моңғоллар «қандағай» деп атаған, ал бул даланың турғынлары булан деп атайтуғын буйволлардан әллеқайда үлкен түрин тапты»¹¹³ [16, Б.131] деп жазады.

Демек, булан сөзи жүдә ерте дәўирлерден берли нақыл-мақал тилинде сақланған бирлик сыпатында қарақалпақ тилин изертлеўде үлкен әхмийетке ийе бирликлерден тек биреўи ғана. Ол тилдің паремиологиялық қорында, улыўма алғанда, қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында тарийхый сөз сыпатында оғада бақалы.

Қарақалпақ тилиндеги паремалардың мәнилик жақтан өткирлиги, образлылық сыпаты, тәсиршеңлиги олардың бир неше вариантларда келиўи арқалы да айқын көринеди. Бундай вариантларда бир неше хайўан атамалары хәм оларға тән болған минез-қулық, биологиялық хәм т.б. белгилер, олардың өзгешеленип туратуғын қәсийетлери, үй буйымлары, түрли географиялық объектлер менен салыстырмалы түрде берилген турмыслық жуўмақлар, тәжирийбелер астарлы сәўлелендириледи. Мысалы: Қусына қарай қосығы, Қумына қарай көсиги // Жерине қарай жыланы, Таўына қарай қуланы, Көлине қарай сазаны // Таўына қарай түлкиси, Заманына қарай күлкиси // Қудығына қарай қаўғасы, Базарына қарай саўдасы // Сабасына қарай пискеги, Муртына қарай искеги. Сондай-ақ, бул нақыл-мақалларда сәўлеленген мәнилерге жақын, уқсас мазмун төмендеги паремаларда да айқын көринеди: Даўыңа қарай ант ишер, Бойыңа қарай тон пишер // Келиўине қарай қайтысың, Желиўине қарай жортысың.

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ тили паремиологиясын жеке пән сыпатында толық қәлиплестириў, оның изертлеў объекти менен предметин белгилеў, паремалардың лингвистикалық статусын белгилеў, қарақалпақ тилинің паремиологиялық қорын тил илиминдеги дәстүрий хәм жаңа

бағдарлар шеңберінде түрлі аспектілер тийкарында изертлеу, паремиялогиялық сөзліклер дүзіу, мектептерде хәм жоқары оқыу орынларында оқытуу қарақалпақ тил билиминиң бүгинги басқышындағы әхмийетли мәселе болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Abdinazimov Sh. *Lingvofolkloristika*. – Т.: Sano-standart, 2018. – 184 бет.
2. Айымбетов Қ. *Халық даналығы*. – Н.: Қарақалпақстан, 1988. – 492 бет.
3. Айымбетов К. *Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының қысқаша түсіндірме сөзлігі хәм жүйели сөзлер* – Н.: Қарақалпақстан, 2007. – 60 бет.
4. Бекбергенова Г., Шаниязов Б. *Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары хәм олардың басқа (инглиз, орыс) тиллердеги сәйкесліктері*. – Н.: Билим, 2000. – 52 бет.
5. Бердимуратов Е. *Хәзирги қарақалпақ тили Лексикология*. – Н.: Билим, 1994. – 88 бет.
6. Дехканова О.К. *Синхронно-типологиялық анализ систем паремий и фразем с компонентами слов-фитонимов в языках разнограмматического строя (на материале узбекского, таджикского и английского языков)*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Х.: 2022. – 38 с.
7. Есемуратова С. *Қарақалпақ нақыл-мақаллары хәм фразеологизмлериниң өзбекше-русша-инглисше вариантлары топламы*. – Т.: Extremum press, 2011. – 76 бет.
8. *English-Karakalpak idioms*. – Н.: Билим, 2014. – 76 бет.
9. Ешбаев Ж. *Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлігі*. – Н.: Қарақалпақстан, 1985. – 160 бет.
10. Искендерова Е. *Қарақалпақ тилиндеги нақыл-мақалларда зоонимлердин қолланылыуы*. – Н.: Билим, 2020. – 40 бет.
11. *Қазақ және қарақалпақ тилдериниң салыстырмалы-паремиялогиялық сөздігі (рус, ағылшын тилдеріндегі қысқаша түсініктемелерімен)*. Сөздік. / Жалпы редакцияны басқарған М.Қ.Ескеева./ А.: – Булатов А.Ж. 2022. – 732 бет.
12. *Қарақалпақ фольклоры Т. 88-100*. – Н.: Илим, 2015. – 544 бет.
13. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. *Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлігі*. – Н.: Қарақалпақстан, 1983. – 404 бет.
14. Пахратдинов А. *Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары*. – Н.: Қарақалпақстан, 1989. – 116 бет.

15. Паремиология Узбекистана. Библиографический указатель по паремиологии // Сост.: Бушуй А.М., Салимова Р.Х., Иноятова Ф.Б., Мизарбаева Е., Каримов И. Отв. ред. Бушуй А. М. – С.: 1980, в. II. – 113 с.
16. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. – А.: Елшежіре, 2014. – 383 бет.
17. <https://bilim-all.kz/>
18. <https://maqal.kz/>
19. <https://www.bestiary.us/bulan>

